

Hüseynov Qardaş Sayadxan oğlu,

Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə elmlər doktoru

E-mail: aynurhuseynova8888@gmail.com

UOT 343.98.064

DOI 10.30546/2218-9130.01.351.2024.116

İQTİSADİ CİNAYƏTLƏRİN AŞKAR EDİLMƏSİ VƏ İSTİNTAQI ZAMANI İQTİSADİ TƏHLİLDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: müqayisəli yoxlama, qarşılıqlı yoxlama, sənədlərin tutuşdurulması, cinayətlərin araşdırılması, ziddiyyətli sənədlərin müqayisəsi

Ключевые слова: встречная проверка, взаимный контроль, сверка документов, расследование преступлений, сопоставление противоречивых документов.

Keywords: counter check, mutual control, document reconciliation, crime investigation, comparison of contradictory documents.

Məhkəmə mühasibatı metodları sistemində sənədli təhlil ilk öncə xüsusi tezliyi, bəzən isə araşdırılan cinayətin sübutedici bazasının formalaşdırılması zamanı tətbiqinin məcburiliyi ilə fərqlənən xüsusi yer tutur. Cinayət işinin bəzi halları, məsələn, mülkiyyətin oğurlanması ilə vurulmuş ziyanın dəqiq həcmi ümumiyyətlə ilkin qeydiyyat sənədlərinə müraciət etmədən müəyyən edilə bilməz. Bundan əlavə, araşdırma prosesində sənədli təhlil müstəqil əhəmiyyətini qoruyub saxlayaraq çox vaxt mü-

hasibat və ya iqtisadi təhlilin məntiqli davamına çevrilir. Sənədli təhlil həmçinin tədqiq olunan obyektlərin növləri ilə fərqlənir. Bu metoddan istifadə etdikdə onların tərkibinə yalnız mühasibat sənədləri deyil, həmçinin digər, o cümlədən qeyri-rəsmi qeydiyyat sənədləri də daxil ola bilər.

Məhkəmə mühasibatı metodları sistemində lazımi element olaraq sənədli təhlil ixtisaslaşmış məhkəmə-iqtisadi araşdırmaların ümumi metodoloji prinsiplərinə əsaslanır [3, s. 83]. İnformasiya sistemlərinin ziddiyyətsizliyi prinsipi burada da müəyyənləşdirici əhəmiyyətini qoruyub saxlayır, bir fərqlə ki, o, konkret təsərrüfat əməliyyatlarının sənədli rəsmiləşdirilməsinə olan tələblər ilə əlaqələndirilir.

Yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin saxtakarlıqlar, sənədlərin qismən məhv edilməsi və dəyişdirilməsi, cinayətlərin digər oxşar əlamətlərinə dair siqnalların gizlədildiyi destruktiv amillərinin müəyyən edilməsinin vasitəsi olan uyğunsuzluqların (bu halda sənədli uyğunsuzluqların) aşkar edilməsi üzrə metodoloji prinsip ümumi olaraq qalır.

Metodun nisbi müstəqilliyi tədqiq olunan predmetin ayrı-ayrı tərəflərinin öyrənilməsinə

olan yanaşmanın özünəməxsusluğu, təsərrüfat fəaliyyətinin amillərinin destruktivliyi və onların ilkin uçot qeydiyyatı mərhələsində sənədli əks etmə qaydası arasında spesifik qarşılıqlı əlaqələrdən istifadə etməklə təmin edilir.

Sənədli təhlil ən ümumi şəkildə qeydiyyat sənədlərinin xarici tərtibatının xüsusiyyətlərində və ya məzmununda ifadə olunan və mühasibat sənədlərinin formalaşdırılması prosesini ilkin qeydiyyat məlumatlarının mənbəyi kimi səciyələndirən faktiki halların retrospektiv araşdırması kimi təqdim edilə bilər [3, s. 83].

Belə təhlilin məqsədi təsərrüfat fəaliyyətinin spesifik sənədli uyğunsuzluqlar şəkildə ifadə olunan destruktiv amillərinin aşkar edilməsidir.

Sənədli uyğunsuzluqlar aşağıdakı şəkildə aşkar edilir:

- ayrı-ayrı sənədlərin məzmununda olan ziddiyyətlər;
- eyni və ya qarşılıqlı əlaqəli təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən qeydiyyat sənədlərinin məzmununda olan ziddiyyətlər;
- oxşar təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən sənədlərin məzmununda olan ziddiyyətlər.

Uyğunsuzluqların hər bir növünün aşkar edilməsi üçün təftiş və istintaq praktikasında oğurluq, digər iqtisadi cinayətləri açmağa kömək edən sənədli məlumatları araşdırma üsullarının konkret qrupları tətbiq olunur.

Praktik fəaliyyətin vasitəsi kimi təhlil üsulları sistemə yiyələnməklə istənilən nəticəni əldə etmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- hüquq praktikasında sənədli təhlilin köməyi ilə həll olunan məsələlər;
- sənədli məlumatların ayrı-ayrı araşdırma üsullarının tətbiqinin mahiyyəti, effektivliyinin şərtləri, qaydası;
- araşdırılan cinayət işlərinin bu üsullarla müəyyən edilən ən tipik halları;
- cinayətlərin aşkar edilməsi, açılması və araşdırılması praktikasında sənədli təhlil vasitələrindən istifadə perspektivləri.

Bəzi cinayətlər, ayrı-ayrı qeydiyyat sənədlərində ziddiyyətlər yaratmadan, qarşılıqlı əlaqəli qeydiyyat sənədləri sistemində uyğunsuzluqlar şəkildə izlər qoyur. Bu növ uyğunsuzluqların aşkar edilməsi üçün sənədləri qarşılıqlı yoxlama və onlara qarşılıqlı nəzarət metodları istifadə olunur.

Müqayisəli yoxlama dedikdə eyni sənədin müxtəlif nüsxələrinin tutuşdurulması başa düşülür. Qarşılıqlı nəzarət yoxlanılan təsərrüfat əməliyyatını birbaşa və ya dolaylı yollarla əks etdirən bir neçə sənədin tutuşdurulmasından ibarətdir [4, s. 258].

İlkin qeydiyyat düzgün təşkil edildikdə bir çox sənədlər iki və daha çox nüsxədə tərtib olunur, onlardan hər biri müxtəlif təsərrüfat təyinatlı olduqda belə, öz məzmununa görə bütün digər nüsxələrlə tamamilə oxşar olur. Təsərrüfat təyinatından asılı olaraq sənədin nüsxələri eyni müəssisənin müxtəlif şöbələrində, müxtəlif qarşılıqlı hesablaşmalarla əlaqəli müəssisələrdə (tədarükçü, malsatanlar və podratçılar, alıcı) ola bilər.

İqtisadi cinayətlərin törədilməsi zamanı sənədlərin tərtib edilməsi prosesində sənədli əlaqələr bəzən pozulur, bu da qarşılıqlı yoxlama metodu ilə müəyyən edilir.

Müqayisəli yoxlama iki əsas halda səmərəli olur. Birinci halda təşkilatlardan ən azı birində sənədlərin nüsxələri saxlanılır, onunla qarşılıqlı əlaqəli təşkilatda isə məhv edilib və ya hər hansı digər səbəblərdən mövcud deyil. İkinci halda sənədin bütün nüsxələri saxlanılıb, lakin onların məzmununda kifayət qədər səciyyəvi ziddiyyətlər aşkar edilir.

Cinayət hadisəsinə dair ən azından natamam informasiya olmadıqda belə halların proqnozlaşdırılması olduqca çətindir. Bu, metodun müfəttişin öz təşəbbüsü ilə və ya onun hüquq mühafizə orqanlarının tapşırığı ilə təftiş aparması prosesində tətbiqi hallarında müxtəlif effektivliyini qabaqcadan müəyyən edir.

Belə tapşırıq olmadan aparılan təftişlərdə müfəttiş yalnız xarici baxış zamanı ona şübhəli görünən sənədləri müqayisəli yoxlamadan keçirir. Yalnız nadir hallarda bu məqsəd üçün iqtisadi təhlil və yaxud təsadüfi seçmə metodu ilə ayrılmış digər sənədlər qarşılıqlı yoxlama obyektinə olur.

Hüquq mühafizə orqanlarının tapşırığı ilə işləyən müfəttiş isə fərqli vəziyyətdə olur. Onun tərəfindən qarşılıqlı yoxlama, hüquq mühafizə orqanları tərəfindən araşdırma, axtarış işləri zamanı əldə edilmiş materiallara yönəlməklə daha məqsədyönlü tətbiq olunur.

Müqayisəli yoxlama hüquq praktikasında da birbaşa tətbiq olunur, lakin müfəttiş ilə müqayisədə nisbətən məhdud həcmdə və cinayətlərin aşkar edilməsi və açılmasında ümumi məsələlərin həlli üçün tətbiq olunur.

Bu metodun köməyi ilə cinayət əməllərinin və konkret izyaranma mexanizmlərinin prinsipial sxemini müəyyən etdikdən sonra istintaq orqanlarının tapşırığına əsasən sənədlərin tutuşdurulması üzrə bütün sonrakı işlər adətən nəzarət-təftiş aparatının işçiləri tərəfindən yerinə yetirilir.

Hüquq praktikasında müqayisəli yoxlamanın tətbiqi maskalanma üsulu ilə cinayət iştirakçılarının tərkibi arasında qarşılıqlı əlaqələrin istifadə edilməsinə əsaslanır. Bu əlaqələrdən istifadə cinayətkar qrupun tərkibinə əsasən mümkün sənədli uyğunsuzluqların xarakterini proqnozlaşdırmağa və əksinə, tapılmış uyğunsuzluqların xarakterinə görə cinayətin həqiqi iştirakçılarının konkret tərkibini proqnozlaşdırmağa və müəyyən etməyə imkan verir.

Birinci imkan müqayisəli yoxlamanın cinayətlərin aşkar edilməsində, ikincisi isə – sübut edilməsində rolunu təyin edir.

Müqayisəli yoxlamadan fərqli olaraq qarşılıqlı nəzarət metodu hərdənbir belə birmənalı nəticələr vermədən daha geniş tətbiqi sahəsinə malikdir.

Qarşılıqlı nəzarət həmçinin yalnız bir nüsxədə tərtib olunan və beləliklə, ümumiyyətlə mü-

qayisəli yoxlaması aparılmayan mühasibat sənədlərinin (məsələn, ödəniş cədvəli, satınalma cədvəli, tabel və s.) yoxlanılması üçün istifadə oluna bilər. Müqayisəli yoxlama kimi, qarşılıqlı nəzarət metodu ilk öncə konkret qeydiyyat sənədlərində saxtakarlıq əlamətlərinin aşkar edilməsi üçün istifadə olunur. Belə əlamətlər birincisi, analoji hallarda (məsələn, guya böyük həcmdə kartof və tərəvəz satın almış və reallaşdırmış tədarük təşkilatında nəqliyyat sənədlərinin və nəqliyyat xidmətlərinə görə hesabların olmaması) adətən mövcud olan hər hansı qarşılıqlı əlaqəli sənədlərin olmaması, ikincisi, eyni təsərrüfat əməliyyatlarını və ya onunla qarşılıqlı əlaqəli təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən müxtəlif sənədlərin məzmununda olan ziddiyyətlər ola bilər. Belə halda aşağıdakı sənədlərin tutuşdurulması aparıla bilər:

- bir və ya bir neçə təşkilatın mühasibat sənədləri. Məsələn, ödəniş cədvəli hesablaşma cədvəli ilə, istehsalı və ya yüklənməsi naryadlarda əks olunan dəyərlərin hərəkətini əks etdirən ilkin sənədlər ilə eyni təşkilatın mühasibatlığında əldə edilmiş digər məlumatlarla tutuşdurulur;

- təhlilin məqsədi cədvəllərdə yalançı, faktiki işləməyən şəxslərin aşkar edilməsi olduğu hallarda, yoxlama bir neçə müəssisənin ödəniş cədvəllərini əhatə edir. Həmin sənədlərdə guya eyni zamanda fərqli təşkilatlarda işləmiş eyni işçilərin soyadları aşkar edilir;

- müəssisələrin və təşkilatların digər şöbələrində saxlanılan mühasibat sənədləri və müxtəlif qeyri-mühasibat sənədləri; kadrlar şöbəsində, texniki nəzarət şöbəsində, müəssisənin laboratoriyasında, anbarın keçidində və s. yerləşən sənədlər və qeydlər.

Tutuşdurulmuş sənədlərin məzmununda uyğunsuzluqlar bir sıra hallarda saxtakarlığı təsdiqləyir. Belə uyğunsuzluqların aşkar edilməsi adətən böyük çətinliklər yaratmır. Məsələ ondadır ki, cinayətkarlar, bir qayda olaraq, qarşılıqlı əlaqəli sənədlərin yalnız bir hissəsini

saxtalaşdırmağa imkan tapır (və ya saxtalaşdırmağı zəruri hesab edir). Araşdırılan obyektlərin dairəsinin genişləndirilməsi isə tezliklə cinayətin aşkar edilməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, qarşılıqlı nəzarət metodunun effektiv tətbiqi bəzən cinayətkarı aşkara çıxaran sənədlərin axtarışında müəyyən israrlılıq tələb edir.

Qarşılıqlı nəzarət metodu ilə aşkar edilən uyğunsuzluqlar heç də həmişə saxtakarlıqla, həm də dövlət əmlakının oğurlanması ilə əlaqəli olmur. Bir çox hallarda onlar ayrı-ayrı sənədlərin göstəricilərinin qeyri-dəqiqliyindən, bəzi rekvizitlərinin tərtib edilməsindən doğur. Xüsusilə ehtiyatlı yanaşma mühasibat sənədləri və qeyri-mühasibat – operativ və qeyri-rəsmi uçotun məlumatları arasında aşkar edilmiş ziddiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün tələb olunur. Bu hallarda araşdırılan sənədlərin dairəsinə maksimal genişləndirmək, təsadüfi səhvlər haqqında versiyanı istisna edən əlavə qeydiyyat məlumatlarını axtarmaq olduqca vacibdir. Belə ki, müəssisənin laborator jurnalında müəyyən alıcıya göndərilən malın yoxlanılması əks olunduğu aşkar edilərsə, mühasibat sənədlərində isə malın həmin alıcıya göndərilməsi qeydə alınmayıbsa, digər sənədlərin təhlilinin də zəruri olması aydın olur. Mübahisəli əməliyyatın buraxılış sisteminin sənədlərində və avtonəqliyyatın yol vərəqələrində əks olunması aşkar edilmiş uyğunsuzluqların təsadüfi mənşəyi haqqında versiyanı istisna edir, bu da cinayət işinin hallarının düzgün müəyyən edilməsinə kömək edir.

Müxtəlif sənədlər arasında uyğunsuzluqların sayı çox olduqda, bunun səbəbi analitik yolla müəyyən edilə bilər. Belə hallarda ziddiyyətlərin

özünün qanunauyğunluqları, ziddiyyətlərlə yanaşı digər göstəricilər üzrə üst-üstə düşməsinin aşkar edilməsi böyük sübutedici əhəmiyyət əldə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı nəzarət metodu praktikada yalnız saxtakarlığın aşkar edilməsi üçün deyil, həm də cinayətdə iştirak edən şəxslərin dairəsinə dəqiqləşdirmək üçün tətbiq olunur [5, s. 338].

Bir çox sənədin və hesablaşma qeydlərinin ardıcıl təhlili onlarda oğurluqların gizlənməsinə yönəlmiş qarşılıqlı əlaqəli saxtakarlıqların aşkar edilməsi məqsədini güdür. Ödəniş cədvəllərində sonradan əlavə edilmiş ştrixlərin və rəqəmlərin aşkar edilməsi mühasibin kassirinin hesablaşmalarına əsasən ifşa edilməsi üçün kifayətdir. Digər şəxslərin, məsələn, baş mühasibin rolunun dəqiqləşdirilməsi əlavə sənədlərin təhlilini tələb edir. İlk öncə belə vəziyyətdə 533№-li “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” hesabının kreditinə dair qeydlərə müraciət edirlər. Əgər həmin hesab üzrə kredit dövriyyəsinin baş mühasib tərəfindən müvafiq məbləğlərə artırılması müəyyən edilərsə, onun cinayətdə iştirakı sübut edilmiş hesab etmək olar.

Digər tərəfdən, qarşılıqlı əlaqəli sənəddə saxtakarlığın olmaması (məsələn, hesablaşma və ödəniş cədvəllərində adı çəkilən uydurulmuş şəxslərin soyadlarının tabelə daxil edilməməsi) həmçinin əhəmiyyətlidir. Bu hal, bir qayda olaraq, müəyyən işçilərin cinayətdə əlbir olması haqqında versiyanı istisna edir, cinayət işinin həlli zamanı obyektiv həqiqətə nail olmağa kömək edir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Абрятина М. С, Грачев А. В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учебно-практическое пособие. – М.: издательство «Дело и сервис», 1998. – 256 с.
2. Толкаченко А. А., Амаглобели и др. Судебная бухгалтерия : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Бухгалтерский учёт, анализ и аудит - 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА», 2009. – 223 с.

3. Толкаченко А. А., Амаглобели и др. Судебная бухгалтерия: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Бухгалтерский учёт, анализ и аудит – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА», – 2010-231 с.

4. Сорокотягин И. Н., Безукладникова Л.К., Сорокотягина Д. А., Судебная бухгалтерия. Учебник. 2 издание. – М.: Юрайт, 2023. – 287 с.

5. Дубоносов Е.С. Судебная бухгалтерия: Учебник – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, И.Д. Юрайт, – 2010.

Гусейнов Гардаш Саядхан оглу

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО АНАЛИЗА ПРИ ОБНАРУЖЕНИИ И
РАССЛЕДОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

РЕЗЮМЕ

В работе исследуются вопросы выявления, расследования и доказывания экономических преступлений посредством использования методов экономического анализа. С этой целью используется метод встречной проверки и взаимного контроля на основе первичных учетных документов, отражающих содержание различных хозяйственных операций.

Huseynov Qardash Sayadhan

**THE USE OF DOCUMENTARY ANALYSIS IN THE DETECTION AND INVESTIGATION OF
ECONOMIC CRIMES**

SUMMARY

In the work explores issues for detecting, investigating and proving economic crimes through the use of economic analysis methods. For this purpose, the use of the method of counter verification and mutual control based on primary accounting documents, which reflect the content of various business transactions.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.01.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: göndərilməyib

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.01.2024